

Jacek Jakubiak

MUZEUM MARTYROLOGII ALIANCKICH JEŃCÓW WOJENNYCH W ŻAGANIU

Muzeum powstało na terenach dawnych obozów jenieckich w celu upamiętnienia wszystkich jeńców przebywających w różnych okresach historii w Żaganiu.

Historia żagańskich obozów jenieckich jest bardzo bogata, sięga początków XIX wieku, kiedy żołnierze Napoleona Bonapartego dostali się do niewoli pruskiej w 1813 roku. Z tego okresu pozostała zbiorowa mogiła zmarłych żołnierzy. Nie ma praktycznie informacji o działaniu obozu w tym okresie. Kolejnym etapem funkcjonowania obozów był okres wojny francusko-pruskiej w latach 1870–1871. Brak dokładnych i wiarygodnych informacji dotyczących liczby jeńców francuskich przebywających w Żaganiu. Wiadomo jednak, że zostali zwolnieni w 1871 roku po podpisaniu traktatu pokojowego we Frankfurcie.

W czasie I wojny światowej 1914–1918 w obozie przebywało łącznie około 23 tysiące jeńców z państw Ententy. Byli wśród nich Francuzi, Brytyjczycy, Belgowie, Serbowie, Włosi, Rumuni, Portugalczycy i żołnierze Imperium Rosyjskiego. Jeńcy pracowali w okolicznych fabrykach oraz na kolei. W dniu zakończenia działań wojennych w obozie przebywało około 5 tysięcy jeńców, którzy stopniowo opuścili obóz.

Po wybuchu Powstania Wielkopolskiego Niemcy zorganizowali na początku 1919 roku w pustym już obozie jenieckim dwa samodzielne obozy. Pierwszy służył do internowania ludności cywilnej z terenów nie objętych powstaniem. Byli to działacze organizacji polonijnych, polska inteligencja i ziemiaństwo z Leszna, Rawicza oraz okolic tych miast. Drugi obóz służył jako obóz dla powstańców, którzy dostali się do niewoli podczas walk. Relacje i dokumenty, będące w posiadaniu Muzeum, potwierdzają właściwe traktowanie osób zatrzymanych przez władze obozowe.

W obozach przebywało łącznie około 600 Wielkopolan. Latem 1919 roku jeńcy zostali zwolnieni, ponieważ zobowiązali się w podpisanej przez siebie deklaracji do zaprzestania walki zbrojnej z Niemcami.

W czasie II wojny światowej w mieście i okolicy funkcjonowało kilka obozów jenieckich. Określane one są w literaturze jako żagańskie obozy

jenieckie. Do tego systemu należały: obóz w Koninie Żagańskim (Kunau), Stalag VIIIC (Sagan), Stalag Luft III Sagan, Stalag Luft-Belaria oraz często opisywane i zaliczane do Żagania obozy jenieckie znajdujące się w Świętoszowie (Neuhammer).

Obóz w Koninie Żagańskim funkcjonował od października 1939 do maja 1940 roku. Przebywało tu w trudnych warunkach socjalnych około 6 tysięcy polskich szeregowych i podoficerów z wojny obronnej 1939 roku.

Stalag VIIIC Sagan był obozem przeznaczonym dla podoficerów i szeregowych żołnierzy wojsk lądowych. Funkcjonował od jesieni 1939 do lutego 1945 roku. Przebywało w nim pod koniec wojny blisko 50 tysięcy jeńców, praktycznie ze wszystkich państw koalicji antyhitlerowskiej. Stalag Luft III Sagan przeznaczony był dla pilotów i personelu latającego z USA i walczących w brytyjskim RAF-ie. Przebywali tu więc lotnicy z Australii, Nowej Zelandii, RPA, Kanady oraz wielu krajów europejskich, w tym ponad stuosobowa grupa Polaków.

Obóz powstał wiosną 1942 roku i funkcjonował do końca stycznia 1945 roku, kiedy przebywało w nim ponad 10 tysięcy jeńców. Z sektora północnego obozu miała miejsce jedna z większych i lepiej przygotowanych ucieczek znana w literaturze jako „Wielka Ucieczka” (The Great Escape), po której Niemcy zamordowali 50 lotników, w tym 6 oficerów polskich.

Stalag Luft-Belaria w relacjach często jest mylnie określany jako Luft IV. Obóz funkcjonował kilka miesięcy w 1944 roku w północno-wschodniej części miasta, w rejonie terenów przemysłowych. Przenoszeni byli tu lotnicy – jeńcy Stalagu Luft III.

Obozy świętoszowskie, Stalag VIIIE, Stalag 308 i inne obozy, określane są w literaturze jako żagańskie, ale były w istocie samodzielnymi administracyjnie jednostkami, przeznaczonymi dla jeńców różnych narodowości.

Po zakończeniu działań wojennych Armia Czerwona przetrzymywała w obozach żołnierzy niemieckich. Żagański obóz otrzymał numer 78 i został 11 września 1945 roku przekazany władzom polskim wraz z 8950 jeńcami (w tym 271 oficerów). W następnych miesiącach jeńców kierowano przymusowo do pracy w kopalniach węgla.

Na temat powojennych losów i czasu likwidacji obozów nie ma wiarygodnych informacji. Zagadnienie to wymaga szczegółowych badań.

Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych jest specyficzną placówką w regionie, która obok zadań typowo muzealnych ma również upamiętniać tragiczne wydarzenia obozowe, a w pamięci potomnych zachować ofiary obozów jenieckich.

Początki Muzeum to utworzenie w 1961 roku Izby Pamięci Stalagu VIIIC. Otwarcie Izby zbiegło się z porządkowaniem i remontami cmentarzy

wojennych z okresu I i II wojny światowej na terenie Żagania oraz wybudowaniem pomnika na cmentarzu „Karliki” oraz postawieniem na terenie byłego obozu pomnika – rzeźby autorstwa M. Weltera upamiętniającego jeńców, którzy stracili życie w obozach.

Muzeum powstało w nowo wybudowanym obiekcie, w rejonie istniejącego już pomnika. Pawilon przypomina barak jeniecki z ogrodzeniem z drutu kolczastego. Budowany był w latach 1969–1971. Budynek został zaprojektowany przez J. Wyczałkowskiego i Z. Kmiecika. W powstanie Muzeum zaangażowane były następujące instytucje:

- Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Zielonej Górze,
- Zarząd Okręgowy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację,
- Wojewódzki Obywatelski Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa,
- Muzeum Ziemi Lubuskiej,
- władze miasta i żołnierze Wojska Polskiego oraz wiele indywidualnych osób.

W przygotowanie ekspozycji, jej scenariusz, wykonanie i późniejsze modernizacje znaczny wkład wnieśli E. Jakubaszek, P. Mnichowski i A. Falkiewicz.

Od chwili powstania placówka była oddziałem Muzeum Ziemi Lubuskiej. W 1990 roku uzyskała samodzielność; podlegała miastu Żagań.

Aktualny Statut Muzeum został nadany przez Radę Miasta w 2003 roku. Uwzględnia on obowiązujące dokumenty normatywne i określa zakres funkcjonowania. Zakłada między innymi powołanie Rady Muzeum (przewodniczący W. Jurga) oraz powstanie Działu Regionalnego zajmującego się historią miasta i regionu.

Muzeum dysponuje trzema obiektami rozlokowanymi w różnych punktach Żagania. Budynek – pawilon muzealny na terenach obozowych ma powierzchnię całkowitą 451 m² i powierzchnię ekspozycyjną 200 m². W budynku znajduje się sala projekcyjna na 25 miejsc, przeznaczona do prezentacji tematycznych materiałów filmowych oraz prowadzenia lekcji muzealnych. W rejonie budynku muzeum posiada teren o powierzchni 1,37 ha w formie parkowej. Na nim znajduje się pomnik, plac do prowadzenia uroczystości okolicznościowych oraz makieta w skali 1:1 tunelu ucieczkowego „Harry” z obozu Stalag Luft III, rekonstrukcja wieży strażniczej i fragment ogrodzenia.

Na dawnych terenach obozowych znajdują się pozostałości infrastruktury obozowej. Stanowią one dodatkową atrakcję turystyczną, ponieważ są systematycznie porządkowane. Zostały wytyczone szlaki turystyczne. Pierwszy prowadzi od budynku muzeum poprzez cmentarze wojenne z okresu I i II wojny światowej, mogiłę z 1813 roku oraz Mauzoleum 50 zamordowanych

po ucieczce lotników. Drugi przebiega przez tereny obozowe i miejsca z pozostałością infrastruktury obozowej. Do szlaków została wykonana mapa oraz informatory. Wydawnictwa są bogato ilustrowane starymi i współczesnymi fotografiami. Opisują prezentowane obiekty, ich funkcje i przeznaczenie w przeszłości.

W chwili powstania muzeum tereny obozowe były zdewastowane, a budowle w zdecydowanej większości rozebrane. Rozbiórka prowadzona była planowo przez władze oraz samowolnie przez okoliczną ludność. Odbywały się tu ćwiczenia wojskowe; funkcjonowało nielegalne wysypisko śmieci. Poszczególne fragmenty terenu są własnością Lasów Państwowych i Wojska Polskiego, co dodatkowo komplikuje prowadzenie prac porządkowych i rekonstrukcyjnych.

Pomieszczenia w budynku miejskiego Ratusza mają łączną powierzchnię 67 m² i przeznaczone są na Dział Regionalny. Planowane jest pozyskanie kolejnych pomieszczeń, gromadzenie dokumentów i eksponatów, tworzenie ekspozycji, prowadzenie działalności oświatowej i wystawienniczej. W pomieszczeniach funkcjonować będzie zaplecze administracyjne i techniczne. Wieża ratuszowa z zegarem będzie miejscem widokowym z możliwością podziwiania panoramy miasta. W wieży eksponowane będą zdjęcia lotnicze okolicy z różnych okresów, ukazujące świetność miasta przed zniszczeniami. Budynek ma stare piwnice, które po adaptacji również stanowią będą atrakcją.

W zakresie działalności regionalnej planowane są stałe ekspozycje dotyczące historii, prezentacji sylwetek znanych mieszkańców, żagańskiego wojska, rzeki Bóbr przepływającej przez miasto oraz innych zagadnień mon tematycznych.

Od 2004 roku muzeum administruje wieżą widokową o wysokości 70 metrów. Jest to wieża dawnego kościoła ewangelickiego, służąca jako miejsce ekspozycji nieistniejącego już kościoła i miejsce wystaw czasowych – prezentowane były wystawy fotograficzne dotyczące odbudowy i adaptacji wieży oraz „Kresy wschodnie 1925–1939” w fotografii Władysława Piotrowskiego. Na wieży znajduje się punkt obserwacyjny i widokowy z zainstalowaną na tarasie profesjonalną lunetą. W obiekcie osobne miejsce zajmuje kaplica i krypta rodziny Bironów, właścicieli Żagania w XVIII i XIX wieku. W pomieszczeniach zachowane są tablice epitafijne, herby oraz metalowa, ozdobna krata z medalionami zamykająca wejście do krypty. Są to pomieszczenia czekające na remont i prace konserwatorskie. Wieża została wyremontowana i dostosowana do ruchu turystycznego w 2004 roku dzięki finansowemu wsparciu Unii Europejskiej. Na zagospodarowanie oczekuje także pół hektara terenu, na którym znajdował się kościół. Obecnie powstaje plan

zagospodarowania przestrzennego. Będzie on uwzględniał wykonanie zarysu kościoła żywoplotem, miejsca parkingowe oraz wolno stojący budynek zaplecza socjalnego i punkt informacji turystycznej.

Aktualnie w muzeum zatrudnionych jest na stałe 7 osób; 2 stanowiska merytoryczne, 2 przewodniczące oraz 3 gospodarce. Księgowość prowadzona jest przez Żagański Pałac Kultury.

Muzeum w dziale martyrologicznym dysponuje ponad tysiącem muzealiów, które zostały znalezione na terenach dawnych obozów jenieckich. Są to przede wszystkim elementy wyposażenia obozowego oraz przedmioty osobiste. Na szczególną uwagę zasługują znaki tożsamości jeńców, elementy umundurowania oraz przedmioty ze znakiem Czerwonego Krzyża lub z nazwami firm produkujących żywność i przedmioty osobiste przysyłane w paczkach do obozów. Dział dysponuje oryginalną korespondencją jeniecką, banknotami i monetami obozowymi oraz znaczną ilością kopii fotografii związanych z życiem obozowym.

Obok ekspozycji stałej dotyczącej życia obozowego, Wielkiej Ucieczki i Polaków w obozach prezentowane są własne i wypożyczone wystawy czasowe. Aktualnie pokazywana jest własna wystawa dotycząca ewakuacji obozów w 1945 roku, która otwarta została w związku z uroczystościami 60. rocznicy ewakuacji obozów. Druga to wystawa wypożyczona z Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach, prezentująca życie sportowe żołnierzy polskich w obozach jenieckich.

W 2003 roku zaprezentowano 7 wystaw czasowych, a w 2004 roku 5. Planowana jest rozbudowa ekspozycji stałej o materiały i informacje obozowe z okresu I wojny światowej, Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 oraz o jeńcach poszczególnych narodowości. Trwa przygotowanie ekspozycji o lotnikach czeskich.

Dział Regionalny dysponuje już ponad 100 obiektami muzealnymi związanymi z miastem i regionem oraz licznymi depozytami przekazanymi przez mieszkańców. Są to przedmioty użytku codziennego, wyposażenia i dokumenty. Aktualnie są one w trakcie opracowania. Dział Regionalny rozpoczął prowadzenie ewidencji zabytków i obiektów nieruchomości w mieście. Budynek będący w poszczególnych Rejestrach oraz zbudowane przed 1945 rokiem, o ciekawej architekturze, zostały skatalogowane, zaopatrzone w otwarte karty opisowe i uzupełnione bogatym materiałem fotograficznym zapisanym w wersji elektronicznej. Prowadzony będzie spis zabytków ruchomych znajdujący się w posiadaniu różnych instytucji, organizacji oraz na wyposażeniu kościołów w mieście.

W związku z zatrudnieniem w muzeum tylko dwóch pracowników merytorycznych (w tym etat dyrektora), działalność naukowo-badawcza pro-

wadzona jest w ograniczonej formie. W 2004 roku na podstawie zdjęć lotniczych terenów obozowych z 1944 roku, dostępnej literatury, ustaleń z byłymi jeńcami oraz oględzin terenowych – udało się wykonać dokładne plany obozów Stalag VIIIIC i Stalag Luft III, łącznie z położeniem poszczególnych baraków i ich numeracją oraz położeniem i funkcją innych obiektów obozowych. Prace nad obozem Stalag Luft III zostały zakończone i służą wzbogaceniu oferty. Pozwoliło to dokładnie wytyczyć szlaki turystyczne i oznakować najważniejsze obiekty, które są oczyszczane. Zostało wytyczone i oznakowane miejsce rzeczywistego przebiegu tunelu uciezkowego. Przy wyjściu ustawiono kamienie pamiątkowe. Wejście do tunelu, dzięki finansowemu wsparciu środowisk jenieckich, w 2005 roku zostanie zagospodarowane i ustawione będą symbole upamiętniające jeńców.

W trakcie opracowania jest obóz Stalag VIIIIC.

Na pilną weryfikację oczekują dane dotyczące cmentarzy wojennych. Według wcześniejszej wiedzy są to cmentarze jenieckie, ale według ostatnich ustaleń są także mogiły żołnierzy radzieckich poległych w walkach oraz niemieckich poległych i zmarłych w obozie po marcu 1945 roku.

W Muzeum prowadzone są lekcje muzealne oraz konkursy o tematyce historycznej. Do maja 2005 roku przeprowadzone zostały dwa konkursy. Pierwszy dotyczył ewangelickiego Kościoła Łaski w Żaganiu oraz wyremontowanej wieży widokowej. Drugi był częścią obchodów 60. rocznicy zakończenia wojny w Europie i dotyczył udziału żołnierzy polskich w tej wojnie.

Muzeum wydaje materiały informacyjne własnych opracowań oraz współpracuje z różnymi instytucjami w ich przygotowaniu. W 2005 roku zostały wydane dwa informatory w polskiej i angielskiej wersji językowej o ewakuacji obozów i tunelu uciezkowym „Harry”. Folder jest elementem programu budowy makiety tunelu w skali 1:1 w rejonie Muzeum. Muzeum i Urząd Miasta w Żaganiu wspólnie wydali książkę nt. pierwszych powojennych lat w mieście, „Żagań 1945–1950”. Publikacje przeznaczone są do sprzedaży, co pozwala zwiększyć dochody własne. Fundusze uzyskiwane są także z usług przewodnickich, sprzedaży biletów na wieżę widokową, użytkowania lunety, darowizn i opłat za reklamy.

W 2003 roku muzeum zwiedziło blisko 7 tysięcy osób, a w 2004 roku 12 tysięcy. Otwarcie granic w maju 2004, szeroka akcja informacyjna i promocyjna, większa ilość wydarzeń spowodowały, że muzeum odwiedza też więcej turystów spoza Polski. W listopadzie i grudniu 2004 roku wieżę widokową zwiedziło ponad 4 tysiące osób.

Muzeum podpisało umowę o współpracy partnerskiej z Muzeum Wsi Łużyckiej w miejscowości Bloischdorf (Brandenburgia – Niemcy). Jest to wioska należąca do dawnego Księstwa Żagańskiego. Wspólnie z tą placówką

planowaliśmy i składaliśmy wnioski o pozyskanie funduszy zewnętrznych na różnorodne programy.

Muzeum użyczyło blisko 100 eksponatów na wystawę o uciezkach z obozów jenieckich w czasie II wojny światowej do Imperial War Museum w Londynie. W ekspozycji istotną rolę odgrywają rekwizyty z Żagania. W maju 2005 roku Muzeum odwiedziła 17-osobowa grupa muzealników z Londynu, by poznać tereny obozowe.

Nawiązana została współpraca z Oddziałem Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu. Muzeum użyczyło wiele eksponatów do objazdowej wystawy o obozach niemieckich na Śląsku. Wystawa prezentowana była już we Wrocławiu, Rogoźnicy i Łambinowicach. Jesienią 2005 roku prezentowana będzie w Żaganiu.

W celu pozyskania informacji i rozbudowy ekspozycji dotyczącej pobytu Wielkopolan w obozie nawiązana została współpraca z Instytutem im. Gen. „Grota” Roweckiego w Lesznie, gdzie prezentowana była wystawa o ewakuacji żagańskich obozów.

Dnia 24 i 25 marca 2004 roku odbyły się uroczystości związane z 60. rocznicą Wielkiej Ucieczki. Zaproszenie do Komitetu Honorowego przyjęli między innymi ministrowie kultury, obrony narodowej i spraw zagranicznych oraz ambasadorowie akredytowani w Polsce: Wielkiej Brytanii, Kanady, Francji, Belgii, Norwegii i RPA oraz liczni attaché wojskowi placówek dyplomatycznych państw, z których pochodzili jeńcy. Do Żagania przybyło 10 byłych jeńców wojennych z Wielkiej Brytanii, Czech i Polski oraz członkowie rodzin uczestników ucieczki z Europy, Nowej Zelandii, RPA i USA.

Głównym punktem obchodów było odsłonięcie kamieni pamiątkowych w miejscu wyjścia z tunelu ucieczkowego na terenie dawnego obozu jenieckiego. Odsłonięcia dokonał jeden z uczestników Wielkiej Ucieczki w asyście grupy byłych jeńców. Modlitwa ekumeniczna przeprowadzona przez kapłanów – katolickiego i ewangelickiego uzupełniona była modlitwą z elementami obrzędu w języku maoryskim rodziny jednego z uczestników ucieczki, przybyłej na uroczystości z Nowej Zelandii. W uroczystości wzięło udział Wojsko Polskie.

Obchody uświetniła sesja popularno-naukowa, a także – spotkania młodzieży z byłymi jeńcami, lekcje muzealne, wystawy tematyczne w Muzeum, pokazy walk modeli samolotów. Wydano pamiątkowy medal, opracowano płytę CD, zrealizowano film w systemie DVD i VHS, opublikowano informator, karty pocztowe i pocztowy stempel okolicznościowy. W styczniu 2005 roku, w ramach obchodów 60. rocznicy ewakuacji obozów Muzeum Martyrologii zorganizowało dwudniowy przejazd jeńców i zaproszonych gości szlakiem marszu. Trasa wiodła z Żagania do Sprembergu w Niemczech

i zakończyła się na dworcu kolejowym, skąd w czasie wojny jeńcy transportowani byli do innych obozów w głębi Niemiec. W czasie podróży zwiedzane były miejsca noclegów i postojów oraz spotkania z mieszkańcami w Polsce i w Niemczech.

W 2004 roku łączny koszt funkcjonowania Muzeum wyniósł blisko 204 tysiące złotych. Dochody własne przekroczyły 25 tysięcy złotych, pozostała część jest dotacją Urzędu Miasta i refundacją z Powiatowego Urzędu Pracy za zatrudnianych pracowników z programów socjalnych.

Muzeum czynne jest od wtorku do piątku od 10.00 do 16.00, w soboty i niedziele w od 10.00 do 17.00. Wstęp jest bezpłatny. Wieża widokowa udostępniana jest od wtorku do piątku od 12.00 do 16.00, w soboty od 14.00 do 18.00, w niedziele od 12.00 do 18.00. Bilet wstępu na wieżę kosztuje 2 złote, ulgowy złotówkę.